

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ЕР УСТИ СУВ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ (ТЎПАЛАНГ СУВ ОМБОРИ МИСОЛИДА)

Алланов Қилич Аллакулович

Термиз давлат университети География кафедраси доценти,

география фанлари номзоди.

e-mail: allanov52@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9394-8743>

Чориев Абдиқайим Қодирович

Термиз давлат университети География кафедраси катта ўқитувчиси.

<https://orcid.org/0009-0005-4860-0106>

УДК 330.15

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасининг энг жанубида жойлашган Сурхондарё вилояти иқтисодий-ижтимоий тараққиётида сув ресурсларининг тутган ўрни ёритилиб, асосий эътибор вилоятнинг шимоли-шарқий ҳудудида барпо қилинган Тўпаланг сув омбори ва унинг вилоят ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришдаги, электроэнергетика соҳаларидаги, ҳамда тўғоннинг хавфсизлиги борасида амалга оширилган ишлар, шунингдек, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашдаги аҳамиятлари илмий нуқтаи назардан таърифланган.

Калит сўзлар. Жанубий ҳудуд, сув ресурслари, ишлаб чиқариш кучлари, гидротехник иншоотлар, чучук сув, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт, рекреация, электроэнергетика, Тўпаланг сув омбори, қишлоқ хўжалиги, аҳоли манзилгоҳлари.

Аннотация: В данной статье освещена роль водных ресурсов в экономическом и социальном развитии Сурхандарьинской области, расположенной в засушливом климатическом регионе, а главное внимание уделено построенному в северо-восточном районе области Тупалангскому водохранилищу. Изложены точки зрения о размещении и развитии производительных сил региона, проводимых работах в области электроэнергетики и безопасности плотин, а также их значение в обеспечении населения чистой питьевой водой определено с научной точки зрения.

Ключевые слова: Южный регион, водные ресурсы, производительные силы, гидротехнические сооружения, пресная вода, экономическое и социальное развитие, рекреация, электроэнергия, Тупалангское водохранилище, сельское хозяйство, населённые пункты.

Abstract: This article highlights the role of water resources in the economic and social development of the Surkhondaryo region, located in an arid climate region, and focuses on the Tupalang reservoir built in the north-eastern region of the region. It presents views on the placement and development of productive forces in the region, ongoing work in the field of electric power, dam safety, and its importance in providing the population with clean drinking water is determined from a scientific point of view.

Key words. Southern region, water resources, productive forces, hydraulic structures, fresh water, economic and social development, recreation, electricity, Tupalang Reservoir, agriculture, settlements.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XXI асрга келиб сув ресурсларининг кескин камайиши сабабли Ўзбекистонда сув ресурсларидан унумли фойдаланиш мамлакат иқтисодий-ижтимоий тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Айниқса, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва уни қайта ишловчи саноатнинг хом ашёга бўлган эҳтиёжини қондириш, ишлаб чиқарувчи

кучларни ҳудудий жиҳатдан тўғри жойлаштириш ва ривожлантириш бевосита сув ресурслари билан боғлиқдир. Бу айниқса арид иқлими минтақа бўлиб ҳисобланган Сурхондарё вилоятида яққол кўзга ташланади. Сурхондарё вилоятининг мамлакат бошқа минтақаларидан фарқ қиладиган табиий ва иқтисодий-географик шароити ва омиллари, зироатчилик учун ўта зарур бўлган агроиқлим ресурсларининг экстремал характери, хўжалик тармоқлари, айниқса агросаноат мажмуини ривожлантириш имкониятларининг ўзига хос жиҳатлари сув ресурсларидан унумли фойдаланишни тақозо қилади [8]. Мавжуд сув ресурсларидан унумли фойдаланиш мақсадида ҳар хил кўринишдаги гидротехник иншоотларни (сув омборлари, ирригация-мелиорация иншоотлари ва бошқалар) бунёд этишни долзарб масала қилиб қўйган. Шу сабабли ҳам вилоятнинг шимоли-шарқда Тўпаланг сув омбори барпо қилиниб, ушбу муаммони ижобий ҳал қилишда бу гидротехник иншоот муҳим аҳамиятга эга.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Сурхондарё вилояти экстремал иқлимий шароитга эга бўлиб, Ўзбекистоннинг энг жанубий қисмида жойлашганлиги туфайли бу ҳудуднинг ер сиртига қуёш энергиясининг нисбатан кўп тушиши, ёгин-сочиннинг эса кам тушиши қишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаси бўлиб ҳисобланган деҳқончиликни тамоман суғориб амалга оширишни тақозо қилади.

Вилоят гидрография тармоқларига камбағал. Мавжуд дарёларнинг эса камсувлиги ҳамда дарёлар оқимидаги кескин мавсумий ўзгаришлар, шунингдек, ҳудуднинг учдан икки қисмини тоғли ҳудудлар эгаллагани учун баҳор ойларида селнинг кўп бўлиши табиий равишда минтақанинг йирик дарё (ва сой) лари сувидан йил давомида унумли фойдаланиш мақсадида жиловлаш (тартибга солиш) ни кун тартибига қўйган. Айниқса, чўл ва тоғ ён бағирларининг ўзлаштирилиши аввало муҳандислик ишларини ривожлантиришни, яъни сув омборлари ва

ирригация тармоқларини яна қўшимча барпо қилишни тақозо қилган [4].

Жанубий Сурхон сув омбори вилоятнинг марказий, жанубий ва жануби-ғарбий ҳудудларининг сувга бўлган эҳтиёжини қондиради, холос. Вилоятнинг шимолий гуруҳ туманларида сувга эҳтиёж яхши қондирилмасдан қолмоқда эди. Айниқса, шимолий туманларда тоғ ёнбағирларининг ўзлаштирилиши, суғориладиган деҳқончилик доирасининг кенгайтирилиши табиий равишда бу ҳудудда мавжуд бўлган сув ресурсларини тартибга солишни тақозо қилар эди. Шу объектив сабабларга кўра вилоятда катталиги жиҳатидан иккинчи бўлган Тўпаланг сув омбори қурилиши 1982-йилда бошланиб, 1986-йилда ишга туширилди ва унинг лойиҳа қуввати 500 миллион куб метр, фойдали сув сифими эса 450 миллион куб метрни ташкил қилади [5]. Тўпаланг сув омбори Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида қад кўтарган йирик сув омборларидан бири. У Сурхондарё вилояти ҳудудининг шимол, шимол-ғарб томонидан кесиб ўтган Ҳисор тоғларининг шарқий ён бағрида Тўпаланг дарёси ўзанида бунёд қилинган. Унинг денгиз сатҳидан баландлиги 880 метр, сув омбори тўғонининг баландлиги 165 метр, яна 22 метр ер ости пойдевори қилинган, жами бўлиб 187 метрни ташкил қилади. Бу гидротехник иншоот стратегик аҳамиятга эга [4].

Тўпаланг сув омбори ишга тушиши билан вилоят сув хўжалигида, унинг суғориладиган зонасида катта ўзгаришлар юз берди. Жумладан, вилоятнинг шимолий қисмида жойлашган Дашнобод ва Газарак массивида 9,6 минг гектар ер, Шеробод, Бандихон, Қизирик, Олтинсой туманларида 40 минг гектар ер сув билан таъминланди. Сариосиё, Узун, Денов туманларида 60 минг гектар ернинг сув таъминоти яхшиланди, шунингдек, сув омбори таъсирида бўлган хўжаликларда боғ ва узумзорлар географияси кенгайди. Шунингдек, вилоятнинг шимолий ва марказий қисмида кўпгина ирригация-мелиорация иншоотлари барпо қилинди, мавжуд каналлар, яъни Ҳазарбоғ,

Оққапчиғай, Хайробод, Тўпаланг, Қоратоғ, Чилмироб, Қораариқ, Айборак, Тангимуш, Ҳасанхон ва шу каби бошқа айрим каналлар қайта таъмирланди, уларнинг сув ўтказиш қуввати оширилди.

Вилоятда учта: Тўпаланг-Қоратоғ, Сурхон-Шеробод, Аму-Занг ирригация тизимлари мавжуд. Ҳар учала ирригация тизимини бир-бирига боғлайдиган манба водийнинг қоқ марказида жойлашган Жанубий Сурхон сув омбори ҳисобланади. Жанубий Сурхон сув омбори ва у орқали бутун вилоят ирригация тизимларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлай оладиган бош манба эса — бу Тўпаланг сув омборидир, яъни:

Жанубий Сурхон сув омбори бундан 60 йил илгари қурилган. Фойдали сув сиғими лойқа ўтириши ҳисобига йил сайин камайиб бормоқда, шу сабабли қўшимча сувни фақат Тўпаланг сув омборидан олиш имкониятига эга;

Жанубий Сурхон сув омбори доимо қўшимча сувни Амударёдан катта сарф-харажатлар ҳисобига Аму-Занг ирригация тизими орқали олар эди. Тўпаланг сув омборининг ишга тушиши билан Аму-Занг сарфлаётган сарф-харажат камайди, Аму-Занг канали сувини ўз ҳудуди учун ишлатади;

Сурхон-Шеробод ирригация тизими Жанубий Сурхон сув омборидан насослар ёрдамида олаётган сувини энди Тўпаланг сув омборидан табиий йўл билан олиш имконияти яратилди;

Тўпаланг дарёсининг сувидан оқиб келаётган лойқа чўкмалар энди Тўпаланг сув омборида қолиб кетиши натижасида сув анча тиниб келаётганлиги сабабли Жанубий Сурхон сув омборининг умри узаяди, ҳамда энг арзон йўл билан қўллаб-қувватлай оладиган сув манбаси эса Тўпаланг сув омбори бўлиб ҳисобланади.

Тўпаланг сув омборининг аҳамияти яна шундаки, Сурхондарё ирригация тизимида насосларнинг роли ҳозирча жуда катта бўлиб қолмоқда. Бу эса электр энергияси сарфи туфайли қишлоқ хўжалиги экинлари таннархини ошириб юбориб, даромадга оқибатда соф фойдага салбий таъсир

қилади. Энг йирик насос станциялари водийнинг жанубини, яъни 244,6 минг гектар майдонини сув билан таъминлайди. Вилоятнинг ўзлаштирилиб фойдаланилаётган суғориладиган майдонлари эса жами бўлиб 325,6 минг гектарни ташкил этади. Демак, экин майдонларига сарфланаётган сувнинг ҳар қатраси "олмосга" баробар тураётганлиги аён бўлади. Тўпаланг сув омборида лойиҳадаги 500 миллион куб метр сув йиғилгач, Ҳазорбоғ каналидаги сув ҳажмини қўпайтириш орқали қўшимча секундига 40-50 куб метр ҳажмдаги сув Бандихон массивига олиб борилиб, Шеробод каналининг устидан қуйилади. Шу тариқа Шеробод-машина магистрал каналига ўзи оқиб бориладиган сув билан мадад берилади. Ана шунда бу канал орқали бир кунда 4 миллион 320 минг куб метр сув насоссиз ўзи оқиб Шеробод магистрал каналига бориб қуйилади. Бу рақам ўн кунда 400 миллион куб метрни ташкил қилади, ёки бу миқдор катта бир сув омборида йиғиладиган сув ҳажмига баробар келади дегани. Бу эса "Шеробод" насос станциясида бир неча миллиард сўмлик электр энергиясининг тежалишига олиб келади. Тўпаланг сув омборининг суви насосларсиз ўзи оқиб 200 километр узокликдаги Музробод тумани экинзорларига ҳам етиб боради.

Тўпаланг сув омборининг вилоят ижтимоий-иқтисодий тараққиётида тутган ўрни кўп қирралидир. Уни барпо қилишдан мақсад нафақат қишлоқ хўжалигида, балки энг арзон ва экологик тоза ҳисобланган гидроэнергетика ишлаб чиқариш ҳам режалаштирилган ва ҳозирги пайтда 2 та агрегат фаолият юритиб турибди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2017-2021 йилларда гидроэнергетикани янада ривожлантириш чора-тадбирлари дастури" тўғрисидаги қарорига асосан Тўпаланг ГЭСнинг биринчи ва иккинчи блоклари ишга туширилди ва ГЭСнинг биринчи ва иккинчи блоклари жами 145-175 мегаватт электр энергия ишлаб чиқариш қувватига эга [2].

Бугунги кунда Сурхондарё вилояти

аҳолисининг 46 фоизи марказлашган тоза ичимлик суви билан таъминланмаган ва 218 та сув иншооти ва 3 минг километрдан зиёд сув таъминоти тармоқлари таъмирга мухтож, шунингдек, вилоятнинг жанубий туманлари ва Термиз шаҳрида сув минерализацияси миқдори анча ошган. Шу боис, Республика Президенти Шавкат Мирзиёев 2021-йил 2-июнь куни Сурхондарё вилоятига ташрифи чоғида Тўпаланг сув омборидан ичимлик суви тармоғи тортиш бўйича кўрсатма берган эди. Шунга мувофиқ бу борада лойиҳа ишлаб чиқилди. Лойиҳага кўра Тўпаланг сув омборининг қуйи қисмида босимни сўндириш, сувни тозалаш ва тарқатиш иншоотлари қурилиши режалаштирилди. У ердан туманлардаги сув тақсимлаш узелларигача жами 361 километр қувур тортилиши ва бу тизим самарасида Сариосиё, Денов, Шўрчи, Қумқўрғон, Жарқўрғон, Бандихон, Қизирик, Шеробод, Ангор, Музрабод, Термиз туманлари ва Термиз шаҳридаги жами 1,7 миллион аҳолининг экологик тоза ичимлик сув таъминоти яхшиланади. Ушбу лойиҳанинг умумий қиймати 138 миллион АҚШ долларини ташкил қилади [3].

Тўпаланг сув омбори хавфсизлиги қай даражада таъминланганлигига тўхталадиган бўлсак, сув омбори тўғонининг баландлиги 165 метр, яна 22 метр ер ости пойдевори қилинган, иккаласи биргаликда 187 метрни ташкил қилади. Айрим йиллари сув омборига кўп сув келиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Тўғонни қуришда бу каби ҳолатлар ҳам ҳисобга олинган ва тўғон остидан сув ўтказгичлар ўтказилган, канал ҳам мавжуд. Ортиқча сув келган тақдирда сув улар орқали чиқариб юборилади. Франциядан таклиф қилинган соҳа мутахассислари тўғоннинг сифати бўйича текширишлар олиб бориб, тўғоннинг мустаҳкамлигига ижобий баҳо беришган. Ҳозирги пайтда тўғон бошқаруви автоматлаштирилган бўлиб, хориждан келтирилган назорат, ўлчов, кузатиш мосламалари тўғон билан боғлиқ жараённи мунтазам назорат қилиб боради. Бундан ташқари, тўғон ўртасига ҳам маҳсус

датчиклар ўрнатилган ва улар барча маълумотларни қайд қилиб боради.

Ҳозирда тўғонга яқин жойлашган 10 та маҳаллага биттадан маълумотларни етказиб турувчи овоз кучайтиргич аппаратлари ўрнатилган. Мавжуд сейсмостанция зилзиланинг тўғонга таъсирини кузатиб боради. Шунингдек, тўғон пастдаги ҳудудларни сел ва тошқин хавфидан асраш вазифасини ҳам бажариши кўзда тутилган.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ўзбекистоннинг жанубий минтақаси ҳисобланган ва иқлимий жиҳатдан ўта қурғоқчил бўлган Сурхондарё вилоятида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш фақат сув ресурслари ҳолати ва ундан унумли фойдаланиш даражасига боғлиқдир. Вилоятнинг шимолий қисмида катталиги жиҳатидан Ўзбекистонда биринчи ўнликка кирадиган Тўпаланг сув омборининг қурилиши ва ишга туширилиши вилоят иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида катта ўзгаришларнинг юз беришига олиб келди, жумладан:

- Тўпаланг сув омборининг қурилиши ва ишга туширилиши Шеробод чўлларининг тўла сув таъминотининг яхшиланишига, вилоятнинг шимолий, марказий ва жанубий туманларидаги хўжаликларнинг сув балансининг яхшиланишига олиб келди;

- Қишлоқ хўжалигининг тармоқ тузилиши ўзгарди, ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш географияси кенгайди, ҳажми ошди;

- Сув омборининг ишга туширилиши билан бир қанча янги каналлар қурилди, эскиларининг сув ўтказиш қуввати оширилди;

- Сув омбори тўғонида электростанция қурилиб ишга туширилиши билан вилоятнинг шимолий туманларининг электроэнергияга бўлган эҳтиёжи тўла қондирилди;

- Сув омбори баланд тоғли ҳудудда жойлашганлиги туфайли унинг атрофида

кўплаб рекреацион объектлар барпо этиш имкониятлари пайдо бўлди;

- Тўпаланг сув омбори қурилиши билан суғориладиган ерларнинг сув таъминоти яхшиланиб, тоғ ёнбағирларида кўплаб янги ерлар ўзлаштирилиши натижасида янги-янги аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлди;

- Ушбу сув омбори ишга тушиши билан вилоят агросаноат мажмуи ривожланиб, унинг янги-янги формалари вужудга келиб, ўзгача ҳудудий ишлаб чиқариш тизимларига эга бўлди;

- Қишлоқ хўжалигида сув таъминотининг яхшиланиши сабабли янги қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта

ишлайдиган саноат корхоналари барпо қилинди;

- Тўпаланг сув омборидаги экологик тоза сув билан келажакда вилоят аҳолисини ичимлик суви билан таъминлаш борасида ҳам ундан самарали фойдаланиш имконияти вужудга келди;

- Қишлоқ хўжалигида сув таъминотининг яхшиланиши сабабли ғалла етиштиришда ялпи ҳосил ошди ва аҳолининг ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўлиқ таъминлаш имконияти яратилди;

- Ушбу тўғон Тўпаланг дарёси ҳавзасида содир бўладиган сел ва тошқин хавфидан аҳолини асраш вазифасини ҳам бажаради.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016. – Б. 24.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "2017-2021 йилларда гидроэнергетикани янада ривожлантириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида"ги қарори.
3. "Сурхон тонги" газетаси. 2021 йил 5-июнь сони.
4. Худойбердиев Қ., Одинаев А. Тўпаланг сув омбори бунёдкорлари. Тошкент: “Шарк”, 2006. – Б. 55.
5. Рўзиев А., Мирзаев Ш., Бароталиев У. Сурхондарё сув омборлари ва агросаноат мажмуини ривожлантириш масалалари. Тошкент, 1997. – Б. 73.
6. Рўзиев А. Территориальная система агропромышленного комплекса. Ташкент: “Мехнат”, 1986. – С. 62.
7. Содиқов А.М. Илмий раҳбарлигида. Сурхондарё вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси. Тошкент, 2013. – Б. 124.